
ПРОФ. О. ФЕДОРОВСЬКИЙ.

Краєзнавча робота в Харкові і на Слобожанщині.

Харків—великий університетський центр, здавна був одним з осередків наукового вивчення України і поширював свою краєзнавчу діяльність не тільки на Харківщині, але й далеко поза її межі. Два колишні університетські наукові товариства «Общество Испытателей Природы» и «Историко-Филологическое Общество» провадили поважну дослідчу роботу переважно краєзнавчого характеру. Харківське «Общество Любителей Природы», що виникло порівнюючи недавно, об'єднувало аматорів, натуралістів і шкільну молодь, серед котрої вербувало корисних молодих робітників і ширило ідею охорони природи. Перші два товариства мали поважні органи: «Труды Общ. Испытателей Природы» і «Сборники» і «Вѣстникъ Историко-Филологического Общества», добре відомі фаховцям. «Бюллетени Общ. Любителей Природы» були часописом науково-популярного типу, але дуже живим і цікавим.

Низка організацій науково-прикладного характеру, як «Харьковское Общество Сельского Хозяйства», Обласна Сільсько-Господарська досвідна станція, Ентомологічне Бюро Губернського Земства та інші, що по самих своїх завданнях були організаціями краєзнавчими, звертали в своїй роботі найпильнішу увагу на чисто наукові питання і також мали свої видання.

Як раз в останні перед війною роки і особливо вже під час війни інтерес до вивчення місцевого краю і значіння, якого надавали цьому вивченню, дістають у нас, як і всюди, загальне визнання. Губернське Земство розпочинає гідрологічне, потім ґрунтово-ботаничне досліджування Харківщини, доручене проф. А. В. Набоких і проф. В. І. Талієву, і гіпсометричну дескрипцію під керівництвом Ю. М. Шокальського. Всі польові роботи до цих досліджувань було вже закінчено, але з-за обставин часу, наслідки їх не оголошені, що ж до вивчення ґрунту то результати цієї праці, певно, в значній мірі загинули зі смертю керівника

Розвиток інтересу до місцевої природи виявився в надзвичайно швидкому зрості екскурсійної справи, організацію якої провадило почасти «Общ-во Любит. Природы» і яка широко

розвивається особливою екскурсійною секцією «Харьковського Общества Грамотности».

Цілі стаціонарного вивчення природи мала задовольнити Північно-Донецька Біологічна станція «Об-ва Испыт. Природы», заснована ним коло м. Змійова, і яка за недовгий час свого існування згуртувала значну групу молодих дослідувачів і студентів, а також кількох видатних учених (В. М. Арнольдї, Ю. А. Філіпченко, Н. В. Воронков †), переважно гідробіологів, але також і інших фаховців.

Наслідками збільшення інтересу до місцевого краю являються між іншими два корисні видання: «По окрестностям Харькова» історично-природничий справочник, з ботаничним, геологічним і кліматологічним відділами, виданий студентами Харківського Університету р. 1916; і виданий в-вом «Союз» р. 1918 збірник «Природа и население Слободской Украины», досить велика (335 стор.) колективна праця за редакцією В. І. Талієва, що подавав дані з географії, кліматології, геології, ботаніки, зоології, ґрунтознавства, археології, історії, етнографії, економіки, топографії, екскурсійні маршрути.

Революція, звичайно, відбилася і на справі досліджування нашого краю. З перелічених вище організацій припинили своє існування «Х. Ист.-Фил. Об-во», «Х. О-во Исп. Природы», «Х. О-во Грамотности». Лише року 1922 поновило свою діяльність «О-во Исп. Природы», яке, однак, загубило свою Північно - Донецьку Біологічну Станцію, пограбовану й мало не до щенту зруйновану околицьніми мешканцями.

Діяльність інших установ, що провадили краєзнавчу роботу при постійних змінах влади, підлягала різним пертурбаціям і лише в останній час так-сяк налагоджується.

До того ж треба додати жахливі витрати культурних сил: смерть цілої низки видатних наукових діячів, що присвячували свої сили краєзнавчій роботі. Серед цих втрат цілком непоправними являються: смерть академіка М. Ф. Сумцова, проф. Л. В. Рейнгарда, проф. Н. В. Воронкова, проф. М. А. Алексеєнко, пр.-доцента М. Я. Савенкова, проф. А. А. Потєбні і цілої низки інших.

Кілька видатних діячів місцевого краєзнавства кинули за цей час Харків і працюють в інших місцях, як проф. В. М. Арнольдї, проф. В. І. Талієв, Г. І. Ширяєв, К. А. Угринський та інші.

Можна сказати, що краєзнавча робота за останні п'ять років провадилася в надзвичайно тяжких умовах. Одним із проявів цих умов є майже повна відсутність наукового друкованого слова. Всі вищеперелічені наукові й науково-популярні журнали припинилися і до цього часу жодний з них не має можливості друкуватися. З нових періодичних видань журнал «Наука на Украине»—єдиний науковий журнал в Харкові, призначений, однак, для цілої України, зовсім не має краєзнавчого характеру і цілком не задовольняє потреби в оголошенні праць хоч би тільки Харківських учених.

Ця відсутність наукової преси є, звичайно, великою перешкодою для діячів науки, в тому числі й для дослідувачів краю. Безумовно, це найгірше відбивається на діяльності їх і не тільки затримує поширення надбаного знання, але й пригнічує інтерес до дальшої роботи і таким чином мало не зовсім зупиняє наукове краєзнавство.

Коли ж до цього додати ще цілу низку додаткових умов, що творять надзвичайно важкі обставини праці,—повну матеріальну незабезпеченість наукових робітників, відсутність потрібного наукового оточення, зруйноване впорядження й обладнання, руїну лабораторій і кабінетів, повну відсутність літератури та інші, то буде ясно, що рівняючи до Росії, українське краєзнавство перебуває в незрівняно гірших умовах і, звичайно, представники його не мали й не мають змоги виявити особливо інтенсивної праці.

Одначе, не дивлячись на всі ці несприятливі умовини, краєзнавча робота провадиться і, подекуди, з великим поспіхом. Це є, звичайно, наслідком щирої відданості справі досліджування.

Зрозуміло, що в Харкові краєзнавча робота цілком не припинялася і весь час йшла роз'єднано, часто без зв'язку з якимись-то установами й тому ми беремося розглядати цю роботу просто по фахах. Звичайно,—наші відомості далеко не вичерпуючі й не зовсім рівномірні, але ми вирішили поділитися бодай тим, що нам відомо.

В галузі географії прив.-доц. Н. І. Дмитрієв продовжував свої роботи по досліджуванню льодовикових відкладів на Харківщині, простежив межі поширення валунів, які занотовано ним в 35 точках губернії («Наука на Україні» № 4). Він же займався питанням про рельєф України і зібрав до цього питання значні матеріали.

В останій час питанням про річні долини України і зокрема Харківщини, в зв'язку з льодовиковою добою, зацікавився також і проф. А. Л. Рейнгард.

Що до гіпсометрії Харківщини, то гіпсометричну описку її, під керівництвом Ю. М. Шокальського, було закінчено ще за часів війни і зібрані матеріали обробляються зараз Ю. М. Шокальським. Ми нетерпляче ждемо оголошення незвичайно цікавих і інтересних для нас наслідків обробки.

По гідрології надруковано було короткий опис рік західної й східної частин Харківщини в «Отчетах» губернської земської управи.

По лінії геології треба згадати «Геологический очерк гор. Харькова и его окрестностей» і популярний, «Геологический очерк Харьковской губернии», які ввійшли до збірника «Природа и население Слободской Украины». Обидва начерки написані автором цих рядків.

В галузі гідрогеології після вдалої роботи М. М. Лапіна про Харківщину, надрукованої в отчетах губернської земської

управи за р. 1915, продовжував збирання матеріалів про бурові щілини на Харківщині О. С. Федоровський. Він же зібрав значні відомості що до бурових щілин м. Харкова, які готуються до друку. Ним же складаються докладні геологічні розрізи м. Харкова з околицями. Рівнобіжно з цим питання про дебет щілин, хитання рівня артезіанських вод і напрям водного потоку в ріжних виднокругах розроблює проф. Н. Г. Міклашевський.

Досліджуванням ґрунтів Харківщини займається Н. А. Ремізов, який докладно вивчив кілька невеликих районів: коло ст. Лозовенька (зоотехнікум), коло ст. Борки, ст. Бабаї.

Що до корисних копалин провадив роботу О. С. Федоровський, що зібрав данні по всіх видах їх в губернії. Данні, почасти ввійшли до «Мапи корисних копалин України», виданої Українським Геологічним Комітетом; а в останній час провадив досліджування фосфоритів та інших корисних копалин Ізюмського повіту.

В галузі ботаніки продовжувалися роботи школи проф. В. М. Арнольді по вивченню фітопланктону рік і озер Харківщини. Проф. Л. А. Шкорботов оброблював матеріали по фітопланктону р. Донця для вияснення можливості водопостачання м. Харкова річною водою. Н. Т. Дідусенко підготувала до друку працю про фітопланктон озера Лиман Зміївського повіту і веде роботу по «лиманах» (терасових озерах) Харківщини й вкупі з А. І. Прошкіною вивчає фітопланктон ріки Мжи та її допливів. А. І. Прошкіна закінчила роботу по планктону й квітковій флорі ріки Вовчої і солончакових водоймів Харківщини.

Вивчення цвіткових рослин провадив на Куп'янщині М. В. Клоков, на Харківщині—Н. І. Котов, ширшими ж ботаніко-географічними питаннями займався Є. М. Лавренко, що зібрав уже великі матеріали по ботаничній районізації Харківщини і закінчив вельми цікаві праці про болотнинники.

По прикладній ботаніці роботи зосереджувалися в Фітопатологічній Бюрі обласної досвідної станції, де, після смерті проф. А. А. Потебні, продовжує успішно роботу по вивченню паразитичних грибів краю Т. Д. Страхов.

По зоології і хребетних працює В. Г. Аверін, що зібрав значні збірки з орніто-фауни Харківщини, а в останні роки спеціально вивчає в цьому відношенно величезне озеро Лиман Зміївського повіту. Під керівництвом В. Г. Аверіна, як голови Всеукраїнського Товариства Полювання, з великим успіхом провадиться збирання матеріалів про ссавців Харківщини. В цьому напрямі працював Н. Н. Мігулін (кажани) і значних наслідків дійшов В. С. Віноградов (гризуни).

По зоології безхребетних продовжували працювати Т. В. Родіонова і М. П. Марков, вивчаючи фауну прісних вод, а М. П. Марков вивчав також паразитів птахів, риб і низчих звірят. Н. Н. Фадеев закінчив працю про коловраток Донця й інших водоймів.

В галузі антропології, окрім видатних праць проф. А. А. Івановського про вплив голодування на антропологічні відзнаки населення Росії та України («Наука на Украине» №№ 3 і 4), також досліджування дітей провів Л. П. Ніколаєв, теж досягши важливих наслідків (друкується в журналі «Врачебное Дело»).

По доісторичній антропології працював Л. П. Ніколаєв, проробивши досліди над кульшами кістяків з роскопувань на Харківщині, що дали цікаві вказівки на різнородність кульші у кочовників і осідлих племен. Л. Чучукало працювала над доісторичними черепами з Харківщини.

По археології робота гуртувалася навколо Археологічного Музею, якого р. 1920 було відокремлено від «Музея Изящных Искусств» Харк. Університету в нове помешкання з новою перебудовою в розміщенню експонатів. Тут провадилася реєстрація всіх пам'яток губернії, складалися докладні карткові покажчики і кілька археологічних мап з різних категорій пам'яток і культур. Проведено кілька екскурсів на стоянки, городища, могили і зольники, під час яких зібрано масовий матеріал. Найдокладніше вивчалися околиці Харкова, де відшукано багато пам'яток. Велике число кераміки звірячих кісток, а також і інших недобитків культури зібрано на Донецькому Городищі і на зольниках в різних місцевостях.

Проф. О. С. Федоровський провадив роскопування в Зміївові (покорчені кістяки) і в Липовій Рощі (бідний скито-сарматський могильник), дослідив стоянки на ріці Мжа в Харківському повіті, по Донцю в Зміївському й Ізюмському повітах, де найважливішими були знахідки тарденуазської культури. Він же дослідив де-які майдани в Зміївському, Валківському, Ізюмському повітах і зольники в Харківському і Богодуховському. Займався зведенням і обробкою всього археологічного матеріалу по Харківщині, що зберігається в Харків. Археолог. Музеї, а також в інших місцях, як і всіх літературних відомостей для монографії «Археология Слободской Украины», перший том якої (категорії пам'яток, камінний та бронзовий вік), уже закінчено. Надрукував статті: «Доісторичне минуле Харківщини»; «Природа и население Харьковской губернии», Харьков 1918 г., «Доисторические древности в бассейне р. Донца» («Изв. Лисичанского Музея 1921»); «Доисторические разработки медных руд и металлургия бронзового века в Донецком бассейне» (Воронежский Ист.-Арх. Вестник» № 2, 1921); «Две бронзовые статуэтки Харьк. Археологического Музея» («Наука на Украине» № 4, 1922).

Г. І. Тесленко брала участь в роскопуваннях Верхне-Салтівського могильника, де вона відшукала надзвичайне хинське свічадо з драконом та інші нові для могильника речі. Вона ж дослідила городище коло с. Люботин Валк. пов. і збирала матеріал про поширення зольників і звязаної з ними кераміки з дірочками по краю. Дві перші праці зладила до друку.

А. А. Потапов вишукав і вивчав кілька стоянок по р. Мерлу, групи зольників і поораних могил в околицях Богодухова, а також зняв групи великих майданів Валківського повіту.

Л. Н. Соловійов вивчав кілька стоянок по р. Уди, дослідив низку місць з різними пам'ятками і склав археологічну мапу околиць Харкова.

М. Я. Рудинський (Полтава) видрукував роботу «Дюнні стації неолітичної доби з побережжя Ворскла», що стосуються до тарденуазської і робенгаузенської культур в Охтирському пов. в «Записках Українського Наукового Товариства на Полтавщині» Вип. 1, р. 1919.

В. А. Бабенко (Вовча) продовжував свої довголітні розкопування Верхне-Салтівського могильника, а також розкопував Вовчанське городище, де здибав кераміку трьох різних типів, зокрема Салтівського. Наслідки розкопувань передано до Вовчанського Музею.

Велику роботу провів Н. В. Сібільов (Ізюм), який вишукав численні схованки пам'яток старовини в Ізюмському повіті: коло с. Петровського і Великої Комишевахи, коло впливу річок Берека до Донця в 30 точках, по Донцю коло слободи Верьовкиної—в 11 точках, коло с. Співаківки, Заводів, хуторів Герсеванівки, Викличивки, Сніжковок, в околицях Ізюма—в 11 точках та в інших місцях. Численні пам'ятки належать до раннього й пізнього неоліта бронзового віку, скито-сарматської, готської, римської, пізно-кочевницької культур, до татар Золотої Орди і словян.

Ю. В. Богданович (Ізюм) вишукав коло Ізюма надзвичайну майстерню середне-неолітичних кремінних знарядь.

С. Ф. Таранов (Ізюм) знайшов добру стоянку з мішаними культурами коло с. Гончарівки.

І. І. Різниченко і В. І. Різниченко зібрали значну кількість пам'яток XVI-го віку на Цареборисівським городищі, а І. Ф. Гончаренко коло Цареборисова знайшов незвичайну багатолику бронзову статуетку, як гадають, Золотої Орди.

Праця по етнографії провадилася навколо двох установ—коло «Музею Слобідської України» і коло «Кабинета Слavyано-руської філології» ІНО. При Музеї існувала де-який час особлива «Етнографічна Комісія» Харківського Комітета охорони пам'яток мистецтва і старовини. В праці музею брали участь: акад. М. Ф. Сумцов († 1922), проф. Д. К. Зеленін, Р. С. Даниковська, Н. Є. Редін, Ф. Ю. Зелінській. В кабінеті словяно-руської філології, де мається окремий етнографічний відділ, працювали учні проф. Д. К. Зелєніна, студ. б. «Академии теоретических знаний» і студенти ІНО.

Етнографічні екскурси, завдяки повній відсутности коштів, відбувалися лише в Харкові та його околицях.

При Музеї було складено етнографічні програми—для збирання народніх дитячих цяцьок (надруковано у в. 2 «Воронежского Ист. - Арх. Вестника» р. 1921), для вулишних

спостережень, для збирання окрас на вікнах, збирання обрядових печив, для збирання відомостей про обряди Зелених Свят і Купайла, анкету для збирання дитячих цяцьок (для школярів), план досліджування базарів, ярмарків, інструкцію до збирання етнографічного матеріалу й план етнографічного екскурсу на певну тему. На прохання Полтавського Губкописа редагувалися його програми. Окрім того, Музеєм зібрано відомості про місцевих кобзарів (слова й мелодії пісень), про прикраси вікон і хат, про сучасні дитячі народні цяцьки, обрядові печива, обряди Зелених Свят і Купайла на Зміївщини (записано мелодії обрядових пісень), про Різдвяні й Великодні Свята, хресні ходи й про лікарські трави.

Учнями проф. Д. К. Зеленина записано кілька тисяч «частушек» та інших сучасних модних народніх пісень. «Частушки» вивчаються переважно зглядно на відбиток в них народніх настроїв—відгук на сучасні події, політичне й громадське життя країни, позначається також вивчення пісень з боку тих соціально-психологічних законів моди, яким підлягає ступінь (глибина) поширення в масах окремих модних пісень і протяг захоплення ними мас (хвилі моди).

Вивчено зовнішній побут і народню словесність у великоруських селах—с. Залінейное (Заваліно теж) Конградського повіту, с. Дічья Льговського повіту (тут, між иншим, характерними є «саяны»—сарафани старовинного крою, шиті з простих полотниць, фарбованого корою вільхи холсту, без всякого крою), частково с. Солдатское Грайворонського повіту. Українські казки записано у Валках Харк. пов. і в с. Глушково Грайворонського повіту.

Д. К. Зеленин закінчує досліджування про плетене взуття (виготвлюються потрібні до друку малюнки) і починає досліджування про жіночі головні вбори руського народу (еволюція їх форм).

Вивчення народього мистецтва зосереджено, головним чином, в «Музеї Старо-Українського Мистецтва», де викл. С. А. Таранушенко провадив безперервну працю по вивченню українського будівництва і видрукував роботи: «Хата по Єлисаветинському пр. ч. 35» з 12-ю таблицями креслень і малюнків, виготовлених В. Троценком, і розвідку «Старі хати Харкова».

Зараз закінчує друком видання докладного альбому креслень и малюнків найстарішої в Харкові будівлі—Покровського Манастиря, одної з небагатьох пам'яток українського кам'яного будівництва.

М. Я. Рудинський (Полтава) видрукував розвідку «Архітектурне обличчя Полтави» (р. 1919).

К. А. Берладіна проробила велику роботу по вивченню високого церковного шитва, почала вивчення українського іконо-малярства.

С. Ф. Степанова описала значну серію деревляних хрестів Музею; зробила аналіз орнаменту їх. Зараз вивчає зміни в орнаментах на церковно-ювелірних річах України з початку XVII до XIX в.в.

О. С. Федоровський займався аналізом геометричного орнаменту українських народніх писанок з погляду властивих писанкам елементів симетрії.

В галузі лінгвістики проф. О. Н. Синявським зложено програм для збирання діалектологічних матеріалів на Лівобережній Україні, зібрано де-які записи говорів Харківської, Полтавської і Катеринославської губ. Розроблено план складання карткового покажчика окремих діалектологічних відзнак, але ж робота складання, як така, тільки що починається.

Що до місцевої історії, то робота зосереджена на дослідчій кафедрі історії України і провадиться під керівництвом акад. Д. І. Багалія, який продовжував вивчення життя й творчости українського філософа Г. С. Сковороди, зокрема стилю його творів. В тому ж напрямкові працювали аспірант А. П. Ковалівський, що вивчав добу Сковороди і аспірант Ткаченко— впливи на Українське письменство.

Аспір. П. І. Тиховський займався біографією і творчістю невідомого слобожанського поета Хведора Балака. Єрофеев— пам'ятками цехів, а асп. О. Г. Водолажченко— історією Харківського Колегіума до 40-х р.р. Асп. Горбань вивчав питання про дворян, записаних до подушного окладу.

Як видно з виложеного вище, краєзнавча робота, не дивлячись на найтяжчі обставини, не припинялася, а з відновленням нормальних умов швидко росте й розвивається. Ми в останній час бачимо, як виникають цілі низки невеликих повітових музеїв, що все ведуть ту або іншу краєзнавчу роботу, зустрічаємо спроби організації гуртків чи товариств вивчення місцевого краю, як в Куп'янському, де в останній час починають друкувати навіть невеликі праці з місцевої природи; такі ж спроби повстають в Ізюмі, в Богодухові мається група культурних робітників, що випустила програми до збирання відомостей з місцевої етнографії. Певно, що й по багатьох інших невідомих нам місцях провадиться робота по вивченню місцевого краю, робота що все росте, шириться й поступово об'єднує всі інтелектуальні сили на місцях.

Цей процес, що йде, безсумнівно, знизу, вже далеко посунувся вперед в Росії, де краєзнавство уявляє з себе не тільки громадську хвилю, що захоплює і звичайних провінціальних робітників, і наукових діячів значних центрів, і представників влади, але немає сумніву, що й у нас, на Україні, всі ці первинки краєзнавчих організацій, як тільки усталюються сприятливі умови, швидко розвинуться й поширять до краю свою поки що спокійну енергію.

Зараз завдання вияснення всіх існуючих краєзнавчих організацій, підрахунку всіх робітників краєзнавства, взаємної інформації і встановлення зв'язку з центрами краєзнавства для Харківської і суміжних губернь бере на себе Слобожанська Комісія Краєзнавства при Українській Академії Наук. Комісію складено з представників різних краєзнавчих організацій та діячів краєзнавства. До складу її організаційного бюро ввійшли: проф. Д. К. Зеленін (етнографія і лінгвістика), проф. А. А. Івановський (антропология, географія), С. А. Таранушенко (мистецтво), проф. О. С. Федоровський (геологія, археологія), проф. Л. А. Шкорботов (ботаніка).